

կում է հայկական մի այլ քաղաք ևս, դարձյալ Արաքսի վրա, Ատրպատականի սահմանների մոտ, այսինքն՝ մոտավորապես Նախճավանի կողմերը, Արֆաատա անունով, որ հայերեն պիտի հնչեր Արշատ։ Հավանական է թվում, որ այս քաղաքը ևս Արտաշեսի հիմնադրածն է, և կրել է նրա անունը, միայն այդ անունը իր սղման պրոցեսի մեջ էլ ավելի հեռուն է ընթացել, քան մայրաքաղաքինը, և կամ կրճատ է արտասանվել ի տարբերումն բավական մոտիկ գտնվող մայրաքաղաքի անվան։ Նույն անունը կրող բազմաթիվ քաղաքների հիմնադրման դեպքերը չափազանց շատ են հելլենիստական դարաշրջանում, ինչպես կոեսենք ստորև, և Արտաշեսի անունը կրող երրորդ ու չորրորդ քաղաքների առկայությունը ևս զարմանք չէր պատճառի։ Ի դեպ, հիմք կա կարծելու, որ Վանա լճի ափին այդպիսի մի քաղաք է եղել՝ «Արտաշիսյան» անունով⁶⁹։

Վերադառնալով նորաստեղծ քաղաքների քնակեցման խնդրին, նշենք, որ միայն մայրաքաղաքը չէր բնակչության կարոտ։ Բացի թվարկվածներից, Արտաշեսի օրոք հիմնադրվել են նաև մի շարք այլ քաղաքներ, որոնք անվանվել են տշ թե իր՝ Արտաշեսի, առ նրա հոր՝ Զարեհի անունով։ դրանք են՝ Նորշիրականի Զարեհավանը, Բագրևանդի Զարեհավանը, Հավնունիքի Զարեհավանը, Աղիովիտի Զարիշատը և Վանանդի Զարիշատը (Զարեհաշատ—Զարիշատ՝ սղման մի նոր օրինակ)։ Նոր հիմնադրված քաղաքը իշխող թագավորի հեր անունով կոչվել նույնպես եղել է հելլենիստական քաղաքաշինության մեջ ընդունված սովորույթներից մեկը⁷⁰։

Հայաստանում քաղաքների ծաղկումը և քաղաքային կյանքի աշխուժացումը հայկական ստրկատիրական հասարակության բուռն վերելքի դրսևորումներից էին, վերելք, որ տեղի էր ունենում հելլենիստական Առաջավոր Ասիայի սոցիալ-տնտեսական նույնքան շեշտակի զարգացման հետնախորքի վրա։

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ, ՓՈՔՐ՝ ԱՍԻԱՆ ԵՎ ՍԵԼԵՎԿՏԱՆՆԵՐԸ

Մեծ Հայքի և Մոփի դաշինքը։ Մոփքի թագավորության զարգացման մասին մեր ունեցած տեղեկությունները անհամեմատ սակավ են։ Դա մասամբ բացատրվում է այն հանգամանքով, որ նրա մասշտաբներն ու միջազգային նշանակությունը զգալիորեն գիշում էին Մեծ Հայքին։ Այսուհանդերձ, Ստրաբոնը Մոփքի անկախացմանը հաջորդած զարգացման համար նույն ուղղությունն է նշում, ինչ որ Մեծ Հայքի համար, և ընդհանրապես Հայաստանի ընդարձակումը վերագրում է ոչ թե սոսկ Արտաշեսի, այլ սրա և Զարեհի միասնական ջանքերին՝ առանց սահմանազատելու յուրաքանչյուրի կատարածը։ Այստեղից պետք է եզրակացնել, որ նրանք ինչ-որ սահմաններում և ինչ-որ ժամանակա-

⁶⁹ См. С. Т. Еремян, Развитие городов и городской жизни в древней Армении, ВДН, 1953, № 3, էջ 14։

⁷⁰ Այսպես, Սելևկյան դինաստիայի հիմնադիր Սելևկոս Նիկատորը իր հիմնադրած քաղաքներից 16-ը իր հոր՝ Անտիոքոսի, անունով անվանել է Անտիոքենի։ Նրա որդի Անտիոքոս Ա-ը հիմնադրել է մի քանի Սելևկիաներ և այլն (App., Syg., 57)։

հատվածում միասնաբար, ձեռք-ձեռքի տված են գործել, նվազ հավանական ենթագործություն կլինեի, թե Զարեհի օժանդակ զորամասերը մասնակցել են Արտաշեսի բոլոր արշավանքներին և՛ հակառակը: Շատ ավելի ընդունելի է, որ Արտաշեսն ու Զարեհը գործակցել են այնպիսի մի ուղղության վրա, որտեղ նրանց նպատակները և շահերը կարող էին համընկնել: Այդպիսի ուղղություն էր միայն փոքրասիականը:

Սելևկոս Դ-ի (187—175) դրամը

Ստրաբոնի հիշատակած երկրամասերից այս ուղղության վրա էին գտնվում Անտիտավրոսի ստորոտի հողերը, Ակիլիսենեն (եկեղյաց), Դերքսենեն (Դերջան), մասամբ Կարենիտիսը (Կարին): Սրանք էլ, ուրեմն, հանդիսացել են Արտաշեսի ու Զարեհի համատեղ ջանքերի կիրարկման կետ: Թե ինչ ձևով են բաժանվել այս տերիտորիաները երկուսի միջև՝ լրիվ պարզ չէ: Եթե կարելի է վստահ լինել, որ Կարենիտիսն ու Դերքսենեն անցել են Մեծ Հայքին, իսկ Անտիտավրոսի ստորոտի հողերը՝ Մոփքին, ապա Ակիլիսենենի մասին, որն այն ժամանակ էապես ավելի մեծ էր, քան նրա ժառանգորդ՝ եկեղյաց գավառը, և ընդգրկում էր Արևմտյան Եփրատի ամբողջ միջին հոսանքի հողերը, այդպիսի վստահություն չկա: Այն հարում էր երկու պետություններին էլ, և բացառված չէ, որ կարող էր բաժանված լինել երկուսի միջև:

Ե՛րբ են տեղի ունեցել այս իրադարձությունները: Հետևելով Ստրաբոնի մոտ Արտաշեսի արշավանքների թվարկման հերթականությանը (արևելյան, հյուսիսային, արևմտյան, հարավային), կարելի է ասել՝ հյուսիսային արշավանքներից հետո, և ավելացնել՝ Զարեհի մահվանից առաջ: Անկախացումից (189) հետո արևելյան ու հյուսիսային արշավանքներն իրականացնելու համար անհրաժեշտ կլինեի առնվազն հինգ տարի: Մյուս կողմից, Զարեհի մահվանից մինչև Անտիոքոս Դ-ի 165 թվականի արշավանքը, Մոփքում, ըստ երևույթի՝ թագավորել է Զարեհի որդիներից մեկը, որի անունը պահպանել է միայն նրա

հիմնադրած քաղաքը՝ Արկաթիակերտը⁷¹։ Արդ, սա պիտի հասցրած լիներ մինչև Անտիոքոս Դ-ի արշավանքը հիմնադրել այդ քաղաքը, քանի որ այն գրավվել է Անտիոքոսի կողմից և վերանվանվել Նպիփանիա⁷²։ Ուրեմն Արտաշեսի և Ջարեհի համատեղ գործողությունները կարող են ծավալված լինել մոտավորապես 185 և 175 թվականների միջև։ Թվագրությունը ավելի ճշգրտելու համար անհրաժեշտ է մի ականարկ ձգել փոքրասիական գործերի վրա։

Փոքր Ասիայի երկրները Մագենեսիայի ճակատամարտից հետո։ Մ. թ. ա. 190 թվականից հետո քաղաքական իրավիճակը Փոքր Ասիայում լուրջ փոփոխություններ էր կրել։ Արեւմտյան գործոնը, որ առաջ ներկայացված լինելով միայն Մակեդոնիայի թագավորությանը, էական դեր չէր խաղում, այժմ ներկայացված էր հզոր Հռոմեական հանրապետությանը։ Բնական է, որ փոքրասիական երկրները բաժանվեցին երկու քաղաքական խմբավորումների, որոնցից մեկը հարում էր Հռոմին, իսկ մյուսը, ավանդաբար կամ սեփական շահերից դրված, շարունակում էր հարել Սելևկյաններին։ Առաջին խմբավորման առանցքն էին կազմում Կապադովկիան և Պերգամոնը, որը ժամանակին շատ էր դուրացրել Փոքր Ասիայում հռոմեական զենքի հաղթանակը։ Արդեն 188 թվականից նրանց դաշինքն ամրապնդվեց դինաստիական ամուսնությանը՝ Արիարաթ Դ-ի դուստրը կնության տրվեց Նվմենես Բ-ին⁷³։ Մյուս խմբավորման կորիզն էր Պոնտոսը, որը պարբերաբար դաշնակիցներ էր փնտրում ու գտնում արեւմտյան և արեւելյան հարեանների միջև, և մեզ հետաքրքրող շրջանում սերտորեն կապված էր Փոքր Հայքի հետ։

Պոնտոսի թագավորությունը կազմավորվել էր դեռևս IV դարի վերջում, Կապադովկիայի մերձսևծովյան հողերի (Պոնտական Կապադովկիա) վրա, պարսիկ մի մեծատոհմիկից սերվող, բայց Դարեհից ծագած լինելու հավանություն ունեցող տոհմի իշխանության ներքո⁷⁴։ Պոնտոսի թագավորներ Միհրդատ Բ-ը և Միհրդատ Գ-ը երկիրն ընդարձակել էին ի հաշիվ ծովափի երկայնքով շարված հունական քաղաքների և ցամաքի կողմից Պոնտոսը շրջապատող ժողովուրդների ու ցեղերի։ Այժմ, մ. թ. ա. II դարի երկրորդ տասնամյակում, պոնտական գահի վրա էր Միհրդատ Գ-ի որդի Փառնակ Ա-ը, եռանդուն և ագրեսիվ իշխող, իր թուռն՝ Միհրդատ Զ Նվպատորի գործի նախակարապետը։ Սա իր թագավորությունն սկսել էր հունական կարևոր ու հարուստ Սինոպ նավահանգստի նվաճմամբ, և պատրաստվում էր ընդարձակել իր տերության ցամաքային մասը։ Նա Միհրդատ Նվպատորի նախատիպարն էր նաև նրանով, որ սերտ կապեր էր հաստատել հյուսիսափն մերձսևծովյան հու-

71 Այդ քաղաքը սովոր ենք անվանել Արկաթիակերտ և նրա հիմնադրին՝ Արկաթիա, բայց սա պայմանական է, որովհետև այս քաղաքանվան աղբյուրներում հանդիպող տարբերակները բազմազան են, և չափանիշ չունենք նրանցից մեկն ու մեկին որոշակի նախապատվություն տալու։ Այսպես, կա Կարկաթիկերտա (Սարաբոն), Արգիթիկերտա, Արգուկտիկերտա և այլն (Պլին.), Արկեսիկերտա և հիմնադրի անունը՝ Արկեսիոս (Ստ. Բյուզ.), Արտագիգարտա (Պլուտարքոս), էտագիգարտա (Պլուտ. քարտ.)։

72 Տե՛ս Steph. Byz., 'Επιφάνεια բառի տակ։

73 Տե՛ս O. Morkholm, Antiochus of Syria, København, 1966, էջ 28.

74 Տե՛ս CAH IX, Cambridge, 1932, էջ 210 և հաջ. (M. Rostovtzeff)։

նական և ոչ հունական պետությունների (Խերսոնեսի, սարմատների և այլն) հետ⁷⁵։

163 թվականին Փառնակը, ռազմական դաշինք կնքելով Փոքր Հայքի կառավարիչ Միհրդատի հետ, պատերազմ սկսեց հակառակ խմբավորման դեմ, ներխուժելով նախ Գալաթիայի, ապա և Կապադովկիայի հողերը։ Նախահարձակ դաշնակիցների սկզբնական հաջողություններին, սակայն, հաջորդեցին դժվարությունները։ Սելևկոս Դ-ը, որը Փառնակից 500 տաղանդ ստացած լինելով, արդեն պատրաստվում էր անցնել Տավրոսը և օգնության ձեռք մեկնել՝ հրաժարվեց իր մտադրությունից, ընկրկելով հռոմեացիների սպանալիքների առջև։ Ի վերջո, Փառնակն ու Միհրդատը պարտություն կրեցին և ստիպված եղան ընդունել հաղթողների՝ Պերդամոնի, Նյապադովկիայի և մյուս տուժած երկրների առաջադրած բավական ծանր պայմանները, որոնցով, գրավված հողերը դատարկելուց բացի, նախատեսվում էր և մեծ ռազմատուգանք⁷⁶։ Պայմանագիրը, որ կնքվել է 179 թվականին, հասել է մեզ, Պոլիբիոսի երկի ֆրագմենտներից մեկում։ Հիմնական մասը բերված է, ըստ երևույթին, բառացի, իսկ եզրափակիչ մասը՝ ընդհանրացված ձևով։

Այնտեղ կարդում ենք. «Պայմանագրի մեջ ընդգրկվել են. Ասիայի իշխաններից Հայաստանի մեծ մասի տիրակալ Արտաքսիասը (Արտաշեսը) և Ակուսիլոքոսը, Նվրոսայի իշխաններից՝ սարմատ Գաթալոսը, ինքնավար քաղաքներից՝ հերակլեացիները, մեսեմբրիացիները, խերսոնեսցիները և սրանց հետ՝ կիզիկեցիները»⁷⁷։

Հայաստանի մասնակցությունը 183—179 թվականների պատերազմին։ Պոլիբիոսը չի հայտնում, թե ինչ պայմաններով են պայմանագրի մեջ ընդգրկվել պատերազմի այս անուղղակի մասնակիցները, կամ թե նրանցից որը որ խմբավորմանն էր հարում։ Սակայն որոշ բան պարզ է առանց այդ էլ։ Եթե Ղրիմի Խերսոնես քաղաքը և սարմատների Գաթալոս իշխանը, ինչպես և Հերակլես, Մեսեմբրիա, Կիզիկոս քաղաքները Պոնտոսի (և Փոքր Հայքի) կողմնակիցներն ու դաշնակիցներն էին⁷⁸, ապա Արտաշեսն, անշուշտ, հակառակ խմբավորմանն էր պատկանում։ Դա բխում է նրա և՛ ընդհանուր, և՛ մասնավոր շահերից։

190 թվականից սկսած Արտաշեսը պայքարի մեջ է եղել Սելևկյանների հետ և, ինչպես կտեսնենք, եռանդուն կերպով պիտի շարունակեր այդ պայքարը մինչև իր կյանքի վերջը։ Պոնտոսը, ընդհակառակն, Սելևկյանների հովանավորը չէր և նրանցից օգնություն էր ակնկալում։ Հռոմը Պերդամոնի և Կապադովկիայի հովանավորն էր, իսկ Արտաշեսի, ինչպես և Ջարեհի, հարաբերությունները Հռոմի հետ այնքան լավ էին, որ խոսք կարող է լինել նույնիսկ ինչ-որ, թեկուզ և բանավոր, դաշինքի մասին («անցան Հռոմի կողմը», ասում

⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 220։

⁷⁶ Տե՛ս B. Niese, Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaeroneia, 3. Teil, Von 168 bis 120 v. Chr. Gotha 1903, էջ 74 և հաջ.։

⁷⁷ Polyb., XXV, 2.

⁷⁸ Տե՛ս CAH, IX, էջ 220։

է նրանց մասին Ստրաբոնը): Պերգամոնի հետ Արտաշեսը լավ հարաբերություններ է պահպանել հետագայում ևս⁷⁹:

Նույն կողմնորոշման էր մղում Արտաշեսին նաև նրա հիմնական՝ հայկական հողերը միավորելու նպատակը: Նրա նշանախօսքն էր տվյալ դեպքում Փոքր Հայքը, որը նա ձգտում էր ամբողջությամբ կամ մասամբ միացնել իր պետությանը: Տարակույս չկա, որևեմն, որ վերոհիշյալ պայմանագրում նա հանդես է գալիս որպես հակապոնտական խմբավորման ներկայացուցիչ:

Արտաշեսի ու Զարեհի համագործակցության մասին վերը նշված տվյալներից ելնելով, սպասելի էր, որ սույն պայմանագրի մեջ ներկայացված կլինի նաև Զարեհը: Սակայն նրա փոխարեն Արտաշեսի կողքին հիշատակված է ոմն Ակուսիլոքոս, որը այլ աղբյուրներից հայտնի չէ. Պոլիբիոսի մոտ էլ, իր հունական անունով հանդերձ, բնութագրված է սոսկ որպես «Ասիայի իշխաններից» մեկը, հորջորջում, որ շատ կհարմարվեր Զարեհին: Հնարավոր չէ՞ արդյոք ի դեմս Ակուսիլոքոսի տեսնել Զարեհի որդուն, ենթադրելով, որ ինքը՝ Զարեհը, այդ միջոցին մահացել էր⁸⁰:

Անկախ դրանից, ճիշտ կլինի Ստրաբոնի նշած՝ «Փոքր Հայքին հարող կամ նրա մասը կազմող» երկրամասերի (Կարենիտիս, Դերքսենե), ինչպես և փոքրասիական մյուս երկու երկրամասերի (Ակիլիսսենե, Անտիտավրոսի ստորոտ) միացումը Մեծ Հայքին ու Մոփքին համարել 183—179 թվականների պատերազմի արդյունքներից մեկը:

Տամուրիտիսի (Տմուրիֆի) նվաճումը: Մեծ մտահոգության առարկա էր Հայաստանի հարավային սահմանը, որի մյուս կողմում Սելևկյաններն էին: Սելևկյան պետությունը, թեև նախկին իր հզորությունից զրկված, այսուհանդերձ վտանգավոր հարևան էր, մանավանդ այնպիսի երկրների համար, ինչպիսիք էին Մեծ Հայքը և Մոփքը, որոնք ընդվզել ու անջատվել էին նրանից: Անշուշտ, հարավից սպառնացող վտանգը արտաքին հարաբերությունների բնագավառում կարևոր դրոժոն պիտի հանդիսանար Հայաստանի համար, մանավանդ, որ ինքը՝ Արտաշեսը, հայկական հողերին տիրացել էր սկզբնապես որպես Սելևկյանների ներկայացուցիչ:

Բայց ժամանակը անցնում էր ու Սելևկյանները չէին անդրադառնում Հայաստանին: Մագնեսիայի ճակատամարտից երեք տարի անց մահացավ Անտիոքոս Գ-ը, նրան հաջորդեց Սելևկոս Դ-ը (187—175), որը գերադասում էր ընդհանրապես պատերազմներ չմղել, քան պարտության վտանգի ենթարկվել (նա էր, որ ետ կանգնեց իր դաշնակից Պոնտոսին օգնելուց): Այդ ժամանակամիջոցում Մեծ Հայքը դարձավ խոշոր և ուժեղ պետություն, ծավալվելով մինչև

⁷⁹ Տե՛ս C Niese, Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten, 3. էջ 79 ծան. 1:

⁸⁰ Ակուսիլոքոս անվան առաջին մասը իր հնչմամբ հեռու չէ Արկաթիասից, առավել ևս Արկեսի-ոսից կամ Արդուկտի-ոսից, որոնք, ինչպես նշվեց (վերը, էջ 544, ծան. 71), Զարեհի որդու անվան հնարավոր տարբերակներից են: Տեղական անունը Պոլիբիոսի գրչի տակ կարող էր դառնալ նմանահնչյուն հունական անուն և կամ, ընդհակառակն, հունական անունը քաղաքանվան կազմում կարող էր աղճատվել, մանավանդ սղվել, ինչպես վերը տեսանք Արտաքսիասատա—Արտաքսատա—Արթասատա-ի օրինակով: Կարելի է բերել նաև Արսամասատա-ի՝ Արմասատա դառնալու օրինակը նույն Պոլիբիոսի ինչպես և Պլինիոսի մոտ:

Հայկական բարձրավանդակի գրեթե բոլոր ծայրերը: Իսկ հարավային կողմում գետ կային հայաբնակ երկրամասեր, որոնք դուրս էին մնացել պետության սահմաններից: Եվ ահա, 160-ական թվականների սկզբներին, հայկական զորքը ներխուժում է դրանցից մեկը՝ Տամորիտիս (Տմորիթ)⁸¹ ու նրա հարևան վայրերը և դրանք միացնում է Մեծ Հայքին⁸²:

Այդ ժամանակ Սելևկյան պետության գլուխ էր կանգնած արդեն Անտիոքոս Դ Օպիփանեսը (175—164), որը վերջ էր տվել նախորդ իշխողի թուլամորթ քաղաքականությանը և բռնել տերության նախկին հզորության վերականգնման ուղին, արտաքինապես բարեկամական հարաբերություններ պահպանելով Հռոմի հետ: Սկզբում նրա ուշադրությունը ամբողջովին ուղղված էր Նգիպտոսի կողմը: Նրկու արշավանքների ընթացքում (169 և 168) նրան հաջողվեց ընկճել Պտղոմայաններին, նա պաշարեց Ալեքսանդրիան: Հռոմեացիները խիստ անհանգստացան և նրան ստիպեցին հեռանալ Նգիպտոսից:

Սա հենց այն ժամանակ էր, երբ Անտիոքոսը չուր ստացավ, թե Մեծ Հայքի թագավոր Արտաշեսը, որը մինչ այդ զբաղված էր այլ գործերով, անցել է սահմանը և ներխուժել Միջագետք: Այս տեղեկությունը, որ հաղորդում է Պորփյուրը^{82ա}, համադրելով Ստրաբոնի համապատասխան հաղորդման հետ, ստանում ենք Տմորիթի՝ Մեծ Հայքի պետությանը միացման տարեթիվը՝ 168 թվականը:

Տմորիթի մասին, բացի Ստրաբոնից, տվյալներ կան նաև Մովսես Խորենացու մոտ^{82բ}: Այստեղից իմանում ենք, որ Սմբատ թագակալ ասպետը (արամեերեն արձանագրության նիկեփոր թագադիրը) Արտաշեսի հրամանով անցել է Տմորիթ և տարել նստեցրել այնտեղ նախորդ արշավանքների ժամանակ զերեվարյալների մի մեծ դանգված: Քիչ անց, նույն գլխով, տեղեկանում ենք, որ Սմբատը նշանակվել էր հարավային զորաբանակի հրամանատար: Այս բաժնից կարելի է եզրակացնել, որ 168 թվականին միացված Տմորիթի յուրացումը մեծ թափով առաջ էր գնում, այնտեղ ռազմական լայն ֆունկցիաներով կառավարիչ էր նշանակվել Արտաշեսի ամենամերձավոր գործակիցներից մեկը և նա եռանդուն կերպով պործի էր անցել, գաղթականների շարաններ տեղափոխելով նորանվաճ հողերը:

81 Ստրաբոնի մեզ հասած ձեռագրերում պահպանվել է Տամոնիթիս ձևը, որը սրբագրելու երկու փորձ է եղել: Տամոնիթիս՝ Տարոն հասկանալու միտումով (Կիպերտ) և Տամոնիթիս՝ Տմոնիթի իմաստով (Տոմաշեկ, Մարկվարտ, որոնց միանում է Հ. Մանանդյանը, Քենական տեսություն, հատ. Ա, էջ 117): Առաջինն անհավանական է: Տարոնը, Երվանդունիների պետության մշտական մասը լինելով, չէր կարող բնութագրվել որպես Արտաշեսի կողմից Հայաստանին միացվող մաս: Տմորիթը այս տեսակետից միանգամայն հարմար է: Բացի այդ, Տմորիթն է, որ նույն Արտաշեսի գործունեության կապակցությամբ հիշատակվում էր Խորենացու մոտ ևս (տե՛ս ստորև): Ս. Երեմյանը («Հայաստանը ըստ Աշխարհացոյց»-ի, էջ 60, 68, 86 և այլն) ենթադրում է, որ Տամոնիթիս ձևը Ստրաբոնի մոտ անաղարտ է և նշանակում է՝ Թման գյուղն ու նրա շրջակայքը: Սրանով գործն ըստ էության չի փոխվում, քանի որ Թմանը գտնվում էր Կորդուքում, որի մի մասն էր կազմում Տմորիթը:

82 Տե՛ս Strabo, XI, 14, 5:

82ա Տե՛ս F. Jakob, Die Fragmente der griechischen Historiker, II № 260, Fr. 56.

82բ Տե՛ս Խորենացի, Բ, ծգ:

Հայ-ասորական պատերազմը: Միայն երեք տարի անց՝ 165 թվականին, Անտիոքոս Եպիփանիսը կարողացավ անդրադառնալ Մեծ Հայքին⁸³: Իր զորքերով նա անցավ Եփրատը և արշավեց Արտաշեսի դեմ: Տեղի ունեցած արյունահեղ ճակատամարտի ելքը Դիոդորն ու Ապպիանոսը բնութագրում են որպես հայերի պարտություն: Ապպիանոսը հաղորդում է, թե Անտիոքոսը «արշավեց նաև հայոց թագավոր Արտաքսիասի դեմ. սրան հաղթելուց փոքր անց նա մահացավ»⁸⁴, իսկ մի այլ տեղ նույնիսկ, թե Անտիոքոսը «գերի վերցրեց հայոց թագավոր Արտաքսիասին»⁸⁵: Որ սա ակնհայտ չափազանցություն է, հետևում է Դիոդորի հաղորդումից, ըստ որի Անտիոքոսին հաջողվել էր միայն «հնազանդեցնել» Արտաշեսին⁸⁶:

Բայց ճակատամարտի այսպիսի ելքը կասկածի առարկա է դառնում՝ Պորփյուրի և Հիերոնիմոսի հաղորդածի լույսի տակ: Հիերոնիմոսի մոտ կարդում ենք. «Հայտնի է, որ Անտիոքոսն իսկապես մարտնչել է Արտաքսիասի դեմ, բայց և (հայտնի է), որ վերջինս պահպանեց իր իշխանությունը»⁸⁷: Եվ սա ներկայացվում է որպես հանրահայտ փաստ: Պորփյուրը, Հիերոնիմոսի պահպանած հատվածի մեջ, հայտնում է, որ Անտիոքոսը «շարունակում է արշավանքը Հայաստանի թագավոր Արտաշեսի դեմ... և կոտորելով շատերին, հաստատում իր վրանը Ափեզոն կոչված վայրում, որ գտնվում է երկու լայնահուն գետերի՝ Տիգրիսի և Եփրատի միջև»⁸⁸:

Բացի այն, որ վերջին երկու հեղինակները չեն խոսում Անտիոքոսի՝ Արտաշեսի նկատմամբ տարած բացահայտ հաղթանակի մասին, հետաքրքրական է նաև, որ Անտիոքոսը իր «վրանը» այսինքն՝ ճամբարը, ճակատամարտից հետո խփել է ոչ թե Հայաստանում, ինչպես կսպասվեր հաղթարշավից հետո, այլ Հայաստանից և նույնիսկ նրա հարավային ծայրամասը կազմող Տմորիքից շատ հեռու՝ Միջագետքում, ուրեմն, նույնիսկ Տիգրիսը չի անցել: Եզրակացնում ենք, որ Արտաշեսին, թեև մեծ կորուստների գնով, հաջողվել էր ետ մղել սելևկյան զորքերի հարձակումը:

Անտիոքոսը, ետ քաշվելով, ըստ երևույթին, այնուհետև արշավել է Մոփք, գրավել Արևաթիակերտ քաղաքը և իր մականվամբ վերանվանել «Եպիփանիա»⁸⁹: Մոփքի թագավորը, հավանաբար, սպանվել է, իսկ նրա երկու եղբայրները փախուստի են դիմել: Ավագը՝ Միթրոքոսզանեսը (Մեհրուժանը), պատրասարվել է Կապադոկիայում, իսկ կրտսերը, որի անունը հայտնի չէ, Մեծ Հայքում՝ Արտաշեսի մոտ⁹⁰: Այստեղից Անտիոքոսն անցնում է Մեդիա, գրավում է Կրատան մայրաքաղաքը և նույնպես վերանվանում Եպիփանիա⁹¹: Մե-

⁸³ Տե՛ս O. Morkholm, Antiochus of Syria, էջ 98 և հաջ.:

⁸⁴ App., Syr., 45.

⁸⁵ Նույն տեղում, 66.

⁸⁶ Տե՛ս Diod., XXXI, 17 a.

⁸⁷ „Patrologiae cursus completus“, Tomus XXV, S. Hieronymi, tomus V, Parisiis, 1845, էջ 667.

⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 722 կամ Jacoby, FGH, II, № 260, Fr. 56:

⁸⁹ Տե՛ս Steph. Byz. Ἐπιφάνεια ραπὸ τοῦ ὀνόματος:

⁹⁰ Տե՛ս Diod., XXXI, 22:

⁹¹ Տե՛ս Steph. Byz., Ἐπιφάνεια ραπὸ τοῦ ὀνόματος:

դիալյի կառավարիչ նա նշանակում է իր մերձավորներից Տիմարքոսին: 164 թվականի վերջերին Անտիոքոսը մահանում է Արևելքում⁹²:

Անտիոքոսի արևելյան արշավանքը, որ նրա հոր՝ Անտիոքոս Մեծի արևելյան արշավանքի թույլ ընդօրինակումն էր, եղավ Սելևկյանների վերջին փորձերից մեկը՝ կրկին միավորել իրենց լայնածավալ տերությունը: Սելևկյաններին այն ոչինչ չտվեց: Դալով Մեծ Հայքի համար նրա ունեցած նշանակությանը, ապա եթե նույնիսկ Անտիոքոսը ճակատամարտը ձևականորեն շահել էր, այսուհանդերձ, դա ոչ մի դեր չխաղաց Մեծ Հայքի ապագայի համար: 165 թվականից քիչ անց Արտաշեսին գտնում ենք եռանդուն կերպով կրկին արտաքին խնդիրներով զբաղվելիս⁹³:

Մովսիսի ճգնաժամը: 163 թվականին, երբ Կապադովկիայում թագավորեց Արիարաթ Ե-ը, Մոփքի գահը, ըստ երևույթին, տակավին թափուր էր. գահի հավակնորդները՝ երկու արքայազնները, գտնվում էին Մոփքից դուրս, մեկը՝ Մեծ Հայքում, մյուսը՝ Կապադովկիայում: Արտաշեսը, հայկական հողերը միավորելու իր մշտական ձգտմամբ, իհարկե, չէր կարող նման պահը բաց թողնել, մանավանդ, որ նրա ձեռքին էր Մոփքի արքայազուններից մեկը:

Նախապես Արտաշեսը պիտի փորձ աներ՝ Մոփքի գահին նստեցնել իր մոտ գտնվող արքայազնին (անունը անհայտ է), հուսալով ամուր պահել նրան իր ազդեցության ոլորտում: Սակայն Արիարաթի մոտ գտնվող Մեհրուժանը եղբայրներից ավագն էր և ժառանգի իրավունքը նրան էր պատկանում: Արիարաթը իր կողմից պիտի ձգտեր ապահովել Մեհրուժանի շահերը՝ Մոփքը Կապադովկիայի ազդեցության ոլորտում պահելու համար, որով նա, Մոփքի անմիջական հարևանը լինելով, պակաս շահագրգռված չէր, քան Մեծ Հայքը:

Այս խնդրում, ուրեմն, Մեծ Հայքի և Կապադովկիայի՝ երեկվա դաշնակիցների, շահերը լրջորեն բախվում էին, և Արտաշեսի ջանքերը ոչ մի փոխըմբռնում չէին կարող գտնել Արիարաթի մոտ: Կոտրել նրա դիմադրությունը ռազմական ուժով, այն միջոցը, որին Արտաշեսը այլ պարագաներում թերևս և կդիմեր, տվյալ դեպքում, ըստ երևույթին, կասեցնում էին ինչ-որ զորեղ հանգամանքներ, թերևս հակասերևկյան խմբավորման ընդհանուր շահերը կամ Հռոմի հնարավոր միջամտությունը:

Այս պայմաններում Արտաշեսը որոշեց Կապադովկիային ներկայացնել մի կոմպրոմիսային առաջարկ, որի մասին էլ հաղորդում է Դիոդորը, այն է՝ մեջտեղից վերացնել Մոփքի գահի երկու հավակնորդներին և երկիրը բաժանել Կապադովկիայի և Մեծ Հայքի միջև: Սա հարցի միայն մասնակի լուծում կլիներ, բայց Արտաշեսը վտրձված քաղաքագետ էր ու գիտեր նաև մասնակի հաջողությունների արժեքը: Սակայն այս առաջարկը Արիարաթին ձեռնտու չվձաց, հավանաբար, այն պատճառով, որ նա հնարավորություն ուներ Մոփքը հանձնել Մեհրուժանին, և նա իր պատասխան նամակում կոչ արեց Արտաշեսին «ձեռք քաշել նման գործերից»: Արտաշեսն իսկապես հրաժարվեց իր ծրագրից, ինչպես բացի Դիոդորից հաղորդում է նաև Պոլիբիոսը (դա վերագրելով Արիա-

⁹² Տե՛ս O. Mørkholm, Antiochus of Syria, էջ 171.

⁹³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 190.

րաթի բարոյական ազդեցությանը) և թույլ տվեց, որ Արիարաթը անգործությամբ Մոփքի գահին բազմեցնի Մեհրուսանին⁹⁴:

Մոփքը Մեծ Հայքին միացնելու խնդիրն, այսպիսով, հետաձգվեց շուրջ 70 տարով, և լուծվեց միայն Տիգրան Բ-ի կողմից՝ նրա գահակալման հենց առաջին տարիներին:

Տիմարքոսի ապստամբությունը և Արտաշեսը: Արտաշեսի գործունեության մեզ հայտնի դրվագներից վերջինը կապված է Սելևկյան սատրապ Տիմարքոսի 162—160 թվականների ապստամբության հետ: Տիմարքոսը նախ եղել էր Բաբելոնիայի, ապա Մեդիայի⁹⁵ սատրապ և կամ Մեդիայի սատրապ նշանակվելով, ստացել էր նաև սելևկյան արևելյան սատրապությունների (ներառյալ Բաբելոնիայի) գերագույն կառավարչությունը⁹⁶:

Անտիոքոսի մահվանից հետո Տիմարքոսը չցանկացավ հպատակվել Սելևկյան գահի վրա նրան հաջորդած Դեմետրիոս Ա-ին և ապստամբություն բարձրացրեց: Անցնելով Հռոմ, նա այնտեղ բարեհաճ վերաբերմունք գտավ իր ձեռնարկության նկատմամբ, և օգտագործելով իր վաղեմի կապերը, ստացավ ծերակույտի համաձայնությունը՝ իրեն թագավոր հայտարարելու: Վերադառնալով, նա սկսեց պայքարի պատրաստվել, զորքեր հավաքել ու դաշնակիցներ որոնել արևելքի՝ Սելևկյաններից դժգոհ տարրերի մեջ: Այդ ժամանակ է ահա, որ նա համաձայնության եկավ Արտաշեսի հետ, որն, իհարկե, պատրաստ էր օժանդակելու սելևկյանների դեմ ուղղված այդ շարժմանը⁹⁷: Տիմարքոսի աթոռանիստն էր էկբատանը, որտեղ նա հասցրել էր կարգավորել դրամահատության գործը և հատել էր տվել դրամներ՝ «Մեծ թագավոր Տիմարքոսի» արձանագրությամբ⁹⁸:

160 թվականին Տիմարքոսն իր զորքով շարժվում է Սելևկյան նոր թագավոր Դեմետրիոսի դեմ, բայց պարտություն է կրում և սպանվում⁹⁹: Մեդիան, սակայն, այլևս չընկավ Սելևկյանների ձեռքը. քիչ անց նվաճվեց պարթևների կողմից, ինչպես երկու տասնամյակ անց Բաբելոնիան:

Տիմարքոսի պատմությունը շատ գծերով նմանվում է Զարեհի և Արտաշեսի բախտին (վերջիններս ևս Հռոմի կողմից օժանդակություն ստացած սելևկյան ապստամբած սատրապներ էին), այն վճռական տարբերությամբ, սակայն, որ նրա գործը ձախողվեց: Տիմարքոսի անհաջողության հիմնական պատճառն այն էր, որ նա չունեւր միասնական էթնիկական քաղաք, և Սելևկյանների էթնիկապես խայտաբղետ պետությանը նա հակադրում էր նույնքան խայտաբղետ մի ռազմա-քաղաքական միավորում: Մինչդեռ նման պետությունների դարն անցնում էր, և նրանց օրերը հաշվված էին: Կազմավորվում էին նոր տիպի

⁹⁴ Sk's Diod., XXXI, 22, Polyb., XXXI, 16:

⁹⁵ Sk's App., Syr., 45; Diod., XXXI, 27a:

⁹⁶ Sk's H. Bengtson, Die Strategie in der hellenistischen Zeit, II. München, 1944, էջ 78:

⁹⁷ Sk's Diod., XXXI, 27 a:

⁹⁸ Նորադուռու մի օրինակ տե՛ս G. Le Rider, Monnaies grecques acquises par le Cabinet de médailles en 1959, „Revue numismatique“, 1659—1960, էջ 14—16:

⁹⁹ Sk's App., Syr., 47:

պետություններ, որոնց հիմքը կազմում էր մեկ միասնական էթնոսը, և դրանք էին, որ առավել կենսունակ դուրս եկան, ի վիճակի լինելով դիմագրավելու ամեն տեսակի քաղաքական ու ռազմական արհամարհանքների, և դրանց բովում ամրապնդվելու ու կոփվելու, և ոչ՝ թուլանալու ու փլվելու: Այդպիսի պետություններից մեկն էր Մեծ Հայքը¹⁰⁰,

5. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐՏԱՇԵՍ Ա-Ի ՀԱՋՈՐԴՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

Արտաշեսի հաջորդները: Տիմարքոսի միջադեպից հետո Արտաշեսի մասին այլևս տեղեկություններ չունենք: Ենթադրվում է, որ նա մահացել է շուրջ 160 թվականին, բայց սա, իհարկե, պայմանական տարեթիվ է: Արտաշեսը կարող է դրանից հետո ևս մի շարք տարիներ թագավորած լինել:

Արտաշեսը, ըստ հորինացու մոտ պահպանված ավանդության, ունեցել է վեց որդի՝ Արտավազդ, Վրույր, Մաթան, Զարեհ, Տիրան, Տիգրան, որոնցից երեքը՝ Արտավազդը, Տիրանը և Տիգրանը, հաջորդաբար թագավորել են հորից հետո: Վաղուց արդեն նշված է, որ այս տեղեկությունները բավական մոտ են պատմական իրականությանը¹⁰¹, Միանգամայն հավանական է, որ Արտաշեսի որդիներից մեկը անվանվեր Զարեհ, քանի որ Արտաշեսի հայրը հենց այդ անունն էր կրում¹⁰², Ինչ վերաբերում է գահի վրա Արտաշեսին հաջորդած նրա որդիներին, ապա այլ աղբյուրներում հիշատակվում են Արտավազդը՝ որպես մ. թ. ա. II դարի վերջերի հայոց թագավոր¹⁰³, և Տիրանը՝ Տիգրան ձևով՝ որպես Տիգրան Բ-ի հայր¹⁰⁴:

Այս երկու իշխողների՝ Արտավազդ Ա-ի և Տիգրան Ա-ի ժամանակաշրջանը, ըստ երևույթին, համեմատաբար հանգիստ է եղել, հարուստ չի եղել արտաքին իրադարձություններով ու պատերազմներով, որի մասին վկայում է նաև նրանց իշխանության երկարատևությունը՝ շուրջ 60 տարի: Միևնույն ժամանակ նրանք իշխել են միջազգային իրավիճակի արմատական փոփոխության, Առաջավոր Ասիայի քաղաքական ուժերի նոր տեղաբաշխման շրջանում: Այն ուժը, որը նոր-նոր սկսել էր դրսևորվել Արտաշեսի ժամանակ և որի հետ վերջինս չհասցրեց որևէ շփման մեջ մտնել, այսինքն՝ Պարթևական պետությունը, ըստ ամենայնի ծավալվեց նրա մահվանից հետո: Նրա ախոյանը, սակայն, մ. թ. ա. II դարում դեռևս Հայաստանը չէր, այլ Սելևկյան պետությունը:

Պարթև Արշակունիների թագավորությունը: Մ. թ. ա. շուրջ 250 թվականին արևելքից ներխուժած պարսերի ցեղը հաստատվում է Կասպից ծովից հարավ-արևելք ընկած երկրամասում՝ և 247 թվականին նրա առաջնորդ Արշակը թագա-

¹⁰⁰ Տե՛ս С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении в эллинистическую эпоху, ИАНАОН, 1948, № 11, էջ 44—45:

¹⁰¹ Տե՛ս Հ. Մանեղյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա., էջ 135:

¹⁰² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 131:

¹⁰³ Տե՛ս Just., XXXIII, 31:

¹⁰⁴ Տե՛ս App., Syr., 48: հորինացու հիշատակած Տիգրանը թերևս նույն Տիգրան Բ-ն է, Արտաշեսի թոռը, որ ավանդության մեջ դարձել է նրա որդին: Տե՛ս Հ. Մանեղյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա., էջ 135: